

Теоестетика як спосіб вираження ідей теодицеї в інтуїціях сучасних українських православних богословів

протоієрей Василь Лозовицький

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-113>

Християнське богослов'я завжди виділяло такі теми і шукало відповіді на питання, які мають не лише дочасну актуальність, а й абсолютну важливість. Як крізь завісу трагізму життя творіння, через ікаралупу повсякденної присутності страждань та смерті можна прозріти сяйво краси Божої любові до нього?.. Благість Бога, торкаючись милосердної серцем людини, робить її здатною побачити красу творіння в тому, що називаємо світом, який лежить у злі. Причиною останнього, як відомо, є свобода творіння у самовизначенні щодо Бога, що й обумовлює виникнення зла як свідомого бунту проти Творця. Так у реальність тварного світу входять трагічні наслідки гріхопадіння. Божа відповідь на питання про страждання людей – Розп'яття. Хрест Христів – це не просто вічне підтвердження болю і смерті, а їхнє поправлення. Пасха звільняє від рабства і страху перед «стихіями», перемагає «світ». Трагічні обставини випробування війною стають зустріччю з Христом, яка пробуджує усвідомлення покликання християн своєю діяльною присутністю засвідчувати небайдужість Творця до творіння. Богослови сучасності з Біблійного та святоотцівського досвіду наголошують на ключових аспектах взаємовідносин Творець-творіння, що проявляють себе в стражданнях і муках впалого світу, який тим не менше проповідує красу милості Божої, прозріти і явити яку покликана людина. Вони пропонують теорію та практику, досвід та механізми преображення крику болю війни на радісний плач зустрічі з Творцем. Реалії світу, який лежить у злі, немов би заперечують його красу й призначення бути дзеркалом благоді Бога-Творця. Всі його намагання рушаються переконаністю практично-реалізованої можливості для людини стати живим засвідченням незмінності Божого ставлення до творіння. Саме про це так оптимістично промовляє сучасне світове православ'я і, зокрема, вустами провідних українських богословів, що безпосередньо перебувають у трагічних умовах випробування пандемією та війною. Перспективним для подальшого дослідження буде виділення актуальних проблемних зон

та окреслення відповідей на них сучасними українським православним богослов'ям, з огляду на загальні світові тенденції та пошуки.

Ключові слова: Бог, людина, Християнство, православ'я, світ, краса, мир, страждання, війна, смерть.

«Бо гадаю, що нинішні тимчасові страждання нічого не варті порівняно з тією славою, яка відкриється в нас. Бо створіння з надією чекає з'явлення синів Божих, тому що створіння підкорилося суєті не добровільно, а з волі того, хто його підкорив, у надії, що й саме створіння буде визволене від рабства зотління на свободу слави дітей Божих. Бо знаємо, що всі істоти разом стогнуть і мучаться донині» (Рим. 8: 18–22).

«Щоб визволитися нам від усякої скорботи, гніву, небезпеки та неволі, Господу помолимося... Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю»¹.

«...віддай світ Твій милістю і милосердям, зміцни силу християн православних і пошли нам милості Твої багаті...»².

Постановка наукової проблеми та її значення. «Бог говорить до людини шепотом любові, якщо людина не чує Його – голосом сумління, а якщо далі не чує – то через рупор страждань»³. Або перефразовуючи ту ж думку Клайва Стейплза Льюїса «Бог шепоче нам у наших насолодах, вголос говорить з нашою совістю, але Він кричить у нашому болю – це Його мегафон, щоб чув оглухлий світ»⁴.

На думку «Златоуста» ХХ-го століття свт. Миколая (Веліміровича), Творцеві всесвіту не потрібні ні радіо, ні телефон, щоб почути шепіт людських душ. Він нескінченно милостивий до простого народу й постійно – на сторожі його серця. Євангеліє неодноразово говорить про те, як Христос був жалісливим до народу: «шкода Мені людей» (Мф. 15: 32); «Ісус, вийшовши, побачив багато людей і змилосердився над ними, бо вони були як вівці, що не мають пастиря» (Мк. 6: 34); «І, вийшовши, Ісус побачив багато людей, змилосердився над ними і ціпив недужих їхніх» (Мф. 14: 14). Почуття й сподівання народу на землі чутні лише деяким, небеса ж цілком і повністю їх розуміють. Господь направляє долю народу до благоденства або до скорбот відповідно до благочестя народу⁵, як це неодноразово траплялося як у Старозавітну так і Новозавітну епоху.

¹ Прохання на ектенії: Служебник. Перша частина. К., 2020. С. 12, 51, 103, 136, 152.

² З літійної ектенії: Служебник. Перша частина. К., 2020. С. 24.

³ Клайв Стейплз Льюїс. URL: <http://files.dyhdzvin.org/osnovna/korysni-fajly/bog-promovlyaye-do-nas.html>

⁴ Клайв Стейплз Льюїс. Болль (1940). URL: <https://ru.citaty.net/avtory/klaiv-steiplz-liuis/?page=2>

⁵ Микола Сербський, святий. Лист 202 болгарському професорові про мир і братолюбство. Місіонерські листи. Стрий, 2007. С. 328–329.

«Серце, що милує, – це горіння серця за все творіння: за людей, птахів, тварин, і (навіть) за демонів та всяке створіння Боже. Під час згадки про них або під час їхнього споглядання, очі людини проливають сльози. Від сильного жалю розчулюється її серце, і не може вона бачити якоїсь шкоди або малої печалі, якої зазнає творіння. А тому і за безсловесних, і за ворогів істини, і за тих, які завдають їй шкоди, вона постійно молиться, щоб збереглися і були помилувані, а також і за єство плазунів молиться з великою жалістю, яка без міри збуджується в її серці до уподібнення у всьому Богові»⁶, – писав преп. Ісаак Сирин.

Щоб побачити світ таким, яким він повинен бути, і щоб узріти істинну славу Богу, віддзеркалену у ньому, потрібне нарощення милосердя, око, прозоре для любові. Преп. Максим Сповідник вчив, що лише коли людина зможе дивитися на світ з беззастережним милосердям, тоді вона побачить істинну внутрішню сутність – логос – кожної створеної речі й побачить, як ця річ горить світлом Божественного Логоса, що дає їй буття. Але те, що християни повинні бачити, не має бути однією якоюсь реальністю... Швидше за все, християнин повинен бачити дві реальності одразу, один світ (немов би) в іншому: один світ, як ми його знаємо, у всій красі та жакітті, величі й смутку, радості й стражданні; та інший світ – у його першій і вищій істині, не просто «природу», а «творіння», безконечне море слави, що сяє красою Бога у всіх куточках, вільне від усіх видів насилля. Бачити таким чином – значить одночасно радіти і сумувати, розглядати світ як відображення безконечної краси, що проступає через завісу смерті; це значить бачити творіння закутим у кайдани, але прекрасним, як на початку днів⁷.

Аналіз досліджень проблеми. Серед християнських богословів, які торкалися проблемного поля страждань творіння та ставлення до цього Бога, назвемо таких, як Клайв Стейплз Льюїс, свт. Миколай Сербський, митр. Антоній Сурожський, Хард Д.Б., Філоненко О.С., прот. Богдан Гулямов, Горохолінська І. та ін.

Мета і завдання статті. Виявити, як сучасне українське православне богослов'я, у реаліях випробування війною, відповідає на кричуще питання присутності Бога любові і краси у світі, переповненому стражданням і смертю.

Виклад основного матеріалу. Християнська метафізична традиція, як на Сході, так і на Заході, стверджує, що Бог – не лише Благий, але й Благодійник (Роздавач Блага), не лише Істина й Краса, але й безконечна Істина й Краса, що всі трансцендентальні досконалості поєднані в Тому, Хто є початком і кін-

⁶ Ісаак Сирин. Слово 48. О различии добродетелей и о совершенстве всего поприща. Слова подвижнические. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2012. С. 329.

⁷ Харт Д.Б. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?» М., 2022. С. 83–84.

цем усіх речей, безконечним Джерелом усього суцього. Отже, усе, що виходить від Бога, повинно бути благим, істинним і прекрасним. Бо Він є єдиним джерелом буття – Він є самим Буттям у його трансцендентній повноті, що перевершує всяке кінцеве буття, і все що існує – оскільки воно існує – повністю гідне любові. І саме цю любов і благодійність Божу пропонується християнину знайти у всій повноті створеного порядку.

Слово «світ» (космос) вживається у Новому Завіті в двох різних навіть протилежних значеннях (особливо в Євангелії від Іоана). Іноді це синонім «творіння» й означає створений Богом світ й об'єкт Його опіки (напр.: Ін. 3: 16–17; 12: 47; Рим. 1: 20). Але «світ» також позначає нинішній «порядок» (пряме значення слова «космос»), який поневолює творіння і бореться проти Бога, Який ревно оберігає його від знищення... у цьому значенні «космос» – це імперія жорстокості, агресії, заздрості, насилля, неправди, жадібності, невігластва й духовного запустіння; це смерть, що діє у всьому, сила придушувати й вбивати, а не створювати нове.

Євангельське благовістя наскрізь пронизане відчуттям того, що надломленість упалого світу – плід бунтівної раціональної свобідної демонічної волі, влада якої попущена Богом. Нездатні перемогти трансцендентне й провіденційне владарювання Бога, бісівські деструктивні сили здатні діяти проти Нього в межах космічного часу... і хоча вони в кінцевому рахунку не можуть відлучити нас від любові Божої (пор. Рим. 8: 38) – тим не менше борються проти нас (Еф. 6: 12). «Князь віку цього» – диявол, тож космос немов би розділений між двома царствами – царством Бога і царством смерті⁸.

Для того Бог і привів до буття творіння за своїм образом і подобою, щоб вони могли добровільно об'єднатися з Ним досконалим союзом у розумній свободі любові. І тому Бог може попускати те, що саме по собі суперечить Його бажанням – в ім'я збереження свободи волі Своїх творінь. Христос прийшов, щоб спасти творіння, перемогти, звільнити, подолати сили зла у всьому. Велична повість про гріхопадіння й викуплення не п'єса, не просто драматургічний урок, а реальний наслідок таємниці створеної свободи і повноти благодаті. Блага воля Бога стосовно Своїх творінь – Його воління, щоб усе творіння прийшло до Його безконечної благодаті, це творча сила, що робить усі речі дійсними, і досконале щастя, до якого покликане все творіння; але це не означає (і не повинно означати!), що все, що відбувається – лиш пряме вираження волі Бога стосовно творінь або важливий етап в історії Божественного задуму⁹.

⁸ Харт Д.Б. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?»... С. 78, 88–89, 89–90.

⁹ Харт Д.Б. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?»... С. 108–109, 124–125.

Думка про те, що всі страждання і смерть слід розглядати як точно розприділене й заслужене воздаяння за людський гріх, яке врівноважує всі рахунки й сприяє остаточній гармонії, хоч і спокусливо-прийнятна на перший погляд, з іншого боку, жахає кінцевою розв'язкою... Якщо нас втішає думка про те, що смерть немовляти від хвороби і смерть серійного вбивці в кінці життя від серцевого нападу, вроджене безумство і вроджена геніальність, довге щасливе життя природного римлянина і коротке нещасне життя народженого у злиднях визначаються точним розрахунком того, на що заслуговує кожен з нас, – то це утішення підтримуване абсурдом. Принаймні можна було б запитати: а як з приводу всіх конкретних страждань тварин (які жодна совість не повинна з легкістю ігнорувати як несуттєві)? У всякому разі Христос заборонив своїм ученикам вірити, що існує таємна належна пропорція між нещастям і провинною: ні ті, чия кров Пилат змішав з жертвовою, ні ті вісімнадцять, на яких упала Силоамська башта, не зустріли своєї долі через особливу ступінь беззаконня з їхнього боку (див. Лк. 13: 1–5). І Він також цілком виразно дав зрозуміти в Євангелії від Матфея, що немає різниці між нагородами для праведних, які відповідали б ступеню їхніх заслуг: і ті, які трудилися весь день, і ті, які трудилися всього одну годину, отримують однакову нагороду (Мф. 20: 1–16).

Християнська релігія з самого початку заперечує, що (саме по собі) страждання, смерть і зло взагалі мають вищу цінність або духовний зміст. Вони – космічні випадковості, онтологічні тіні, внутрішньо позбавлені сутності або призначення, скільки б Бог – в умовах впалого порядку – не робив їх способами досягнення Своїх благих провиденційних цілей¹⁰.

Провидіння у жодній мірі не може зрадити істинної свободи творіння. Мовою теоестетики кожен свободний рух волі можливий лише через першопочаткове прагнення всіх речей до краси Бога (термінологією Максима Сповідника наша «гномічна воля» залежить від нашої «природної волі»), і таким чином, кожен свободний акт – навіть акт ненависті до Бога – виникає й підтримується з більш первинної любові до Бога.... Це первинне покликання творіння – сама основа нашого існування – є водночас і раєм, і пеклом у нас. Свобода – безперешкодне прагнення вищої природи до істинної цілі, якою є досконала свобода і щастя. Зробивши поганий вибір – чи то через невігластво, злий умисел або порочне бажання – воля не стає свободнішою, а ще більше поневолюється тими силами, які не дозволяють їй досягти свого повного вираження. Природна воля повинна вернутися до Бога, але якщо свобода гномічної волі не дає відкритися для милості і слави Божої, гнівна душа відчуває вогонь любові, який преображає і обожествляє не як блажен-

¹⁰ Харт Д.Б. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?»... С. 48–49, 85.

ство, а як покарання й відчай. Вища свобода і щастя творіння – це досконалість тварної природи в союзі з Богом. Зло ж зароджується у волі, це тінь, що відвертає серця й уми від світла Божого назад до небуття, з якого все покликане. Тому воно ілюзорне і є своєрідною онтологічною виснажливою хворобою, сіє небуття у всьому тварному порядку... Уражені ним люди прагнуть відвернутися від краси Бога, що перебуває у Своєму творінні, до потворності небуття¹¹.

«Християнство погоджується з дуалізмом, що Всесвіт перебуває в стані війни. Але воно не вважає, що ця війна йде між незалежними силами. Воно стверджує що війна – громадянська, і ми з вами живемо в тій частині Всесвіту, яку окупували бунтівники. Окупована територія – ось що таке цей світ. А християнство – розповідь про те, як на цю територію зійшов праведний цар, зійшов, можна сказати, інкогніто і закликав нас до саботажу. Коли ви йдете до церкви, ви насправді приймаєте секретні повідомлення від друзів через радіопередавач: саме тому ворог так прагне завадити нам їти»¹².

«Ти приходиш і просиш чогось у мене, але ти просиш без поваги, не пропонуєш мені дружби, навіть не називаєш мене "хрещеним"», – говорив прохачеві дон Віто Карлеоне, бос мафії з епічної гангстерської драми «Хрещений батько». Такої ж «церемоніальної» логіки, на жаль, дотримуються і сучасні держави. Сильні з них вимагають від слабких не лише неформальної покори, але й додержання певного політичного ритуалу, згідно з «правом сильного, якого ніхто не відміняв».

І хоч людська логіка вимагає покарання винного і передбачає, що зневажені справедливість та гідність мають бути задоволені, однак Воплочення – це не «спецоперація» з відновлення Божественного авторитету і влади на територіях, що збунтувалися (відкинули юрисдикцію Бога). А Викуплення, Хресна жертва Боголюдини – не задоволення зневажених Божественних справедливості та гідності¹³.

Головною, якщо не єдиною, відповіддю Бога на наші запитання про біль страждання і смерть залишається недосяжна для нашого раціонального сприйняття історія про Бога, Який воплотився і був розп'ятий «заради нас людей». Її ілюструють міркування преп. Софронія (Сахарова) про порятунок «малих оцих», злидених і пригноблених:

¹¹ Харт Д.Б. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?»... С. 96, 98, 110, 111.

¹² Льюис К. С. Просто христианство. Собрание сочинений. В 8 т. Т. 1. М., 2006. С. 55–56. Гулямов Богдан, прот. Логос vs Матриця. Віра Церкви і гіпотеза симуляції. К., 2020. С. 48.

¹³ Гулямов Богдан, прот. Логос vs Матриця. Віра Церкви і гіпотеза симуляції. К., 2020. С. 75, 76.

«Наприкінці ночі, уже вибившиися із сил, я на деякий час втратив молитву через одну думку, що прийшла до мене: «Якщо я так, всією силою мого серця, співчую люду, то як зрозуміти Бога, Який байдуже дивиться на тяжкі страждання багатьох мільйонів створених Ним же Самим людей? Чому Він допускає незліченні насильства одних над іншими?» І так я звернувся до Нього з безумним запитанням: «Де Ти?..» У відповідь я почув у серці слова: «Хіба ти розп'явся за них?..»¹⁴.

«Де Ти?» – запитав майбутній афонський подвижник Бога-Творця і Промислителя. І отримав відповідь із уст Розп'ятої Любові, Яка коротко нагадала йому про природу Божественної любові: «Хіба ти розп'явся за них?».

«Де ти?» – запитав Бог Адама на самому початку історії людства. «Де Ти?» запитують Бога у відповідь діти Адама, страждаючи від смерті й несправедливості. І обидва запитання – людське і Божественне – знаходять своє вирішення в Боголюдині Ісусі Христі.

У Христі людство знаходить Нового Адама – Адама, Який вийшов до лиця Небесного Бога Отця із сутінок зла й непослуху. «Ось Я», – засвідчив Христос перед лицем Отця, випивши від чаші страждань – принижень, тортур і Хресної смерті. «Ось Я» – говорить людині Бог у Христі: Я страждаю разом із тобою, Я поділяю твій біль, Я поділяю з тобою саму смерть і навіть богозалишеність, яка її супроводжує¹⁵.

Найкоротший виклад суті християнства полягає у заклику: «Не бійтеся!». Це одна з найпоширеніших фраз у Старому Завіті. Поява Бога або ангела завжди супроводжується цією фразою, ніби Бог пропонує нам лише одне: оцінити, що в нашому житті є інша можливість. Ми, як і тварини, орієнтуємось на страхи: де нас били – і там нам страшно, де нас пригріли – і туди ми тягнемось¹⁶.

Чи боявся, наприклад, Каїн?.. Живучи сотні років він мав змогу бачити ряд поколінь, які походили від Адама. Тож, було кому вбити Каїна і йому було кого боятися. Проте Творець нікому не дозволив убити його, а покарав, прирікши на довічний страх протягом кількох століть. Заслужена відплата за перше братовбивство і чітке застереження братовбивцям усіх часів! Іншою причиною свт. Миколай (Велімірович) вказує відсутність писемності. Отже,

¹⁴ Софроний (Сахаров), архим. О молитве. Сборник статей. Эссекс-Москва: Иоанно-Предтеченский монастырь; «Паломник», 2002. С. 38–39. Гулямов Богдан, прот. Логос vs Матриця С. 79

¹⁵ Гулямов Богдан, прот. Логос vs Матриця. Віра Церкви і гіпотеза симуляції. К., 2020. С. 80, 96.

¹⁶ Филоненко А. Океан тайны. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА; Харьков: ДантеЦентр, 2019. С. 191.

Каїн повинен був залишитися жити, щоб виросло кілька поколінь, яким він сам свідчив про свій злочин¹⁷.

«Чого ти злякався? ...Якби вони проти себе повстали й хотіли стати духовно багатшими, ми б радувалися. Але ні. Вони хочуть, щоб ти став таким самим жебраком, – підбадьорює свого адресата на боротьбу проти ворогів віри свт. Миколай Сербський. – Різниця між бунтівниками проти багатих матеріально і проти багатих духовно в тому, що перші хочуть відібрати й привласнити, а інші хочуть відібрати й викинути. Першими часто керує нестаток, іноді заздрість, а іншими – завжди сама тільки злість. Злість же харчується тьмою невідання й носить своє покарання у власних надрах. Якщо відповідаєш злему ненавистю, подвійно його караєш; якщо боїшся його, себе караєш. «Не лякайтесь ні в чому противників; це для них ознака погибелі, а для вас – спасіння. І це від Бога, тому що вам дано ради Христа не тільки вірувати в Нього, але й страждати за Нього, таким самим подвигом, який ви бачили в мені і нині чуєте про мене»» (Филип. 1: 28–30)¹⁸.

Хрест Христів – це не просто вічне підтвердження болю і смерті, а їхня зневага. Пасха звільняє нас від рабства і страху перед «стихіями». Вона звільняє нас від долі. Вона перемагає «світ». Пасха повинна зробити нас усіх бунтарями¹⁹. Вона застерігає, на думку Девіда Харта, від ...пасивного співробітництва зі злом, що тішить себе назвою «пацифізм». Яким би фундаментальним не був для християн шлях ненасилля, мир Царства Божого вичерпно означений в Писанні, і це мир за конкретних умов справедливості; він не є ні приватною справою «етичного» індивіда, стурбованого лиш своєю моральною чистотою, ні особливим і ексцентричним режимом сепаратистського суспільства, з погано прихованим презирством того, хто стоїть в стороні від своїх «константиніанських» братів. Де немає справедливості Царства і куди її не введеш інакше як силою, там бездіяльність тих, хто реагував би, скажімо, на чорний дим, що виходить з труб таборів смерті, піснями протесту, є попросту насиллям іншими засобами, що зовсім не говорять про Царство Боже і не дає тим, хто його застосовує, привілею вважати себе більш вірними членами Тіла Христового, ніж ті, хто бореться проти зла у світі плоті й крові, який поневолений злом... Але церква не повинна пасувати ні перед чим: вона повинна діяти²⁰.

¹⁷ Микола Сербський, святий. Місіонерські листи. Стрий, 2007. С. 298–299.

¹⁸ Микола Сербський, святий. «Лист 191 богословові К. про ворогів віри». Місіонерські листи. Стрий: редакція журналу «Премудрість Божа Софія», 2007. С. 314.

¹⁹ Харт Д.Б. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?». М., 2022. С. 105, 107.

²⁰ Дэвид Харт. Красота бесконечного: Эстетика христианской истины. С. 512.

У 1939 році мати Марія Скобцова в статті «Друга євангельська заповідь» визначала головну духовну спокусу життя під час історичних катастроф як тенденцію «проповідувати заглиблення в себе, відхід від життя, стояння самотньої душі перед Богом». Вона прагнула показати, що «найбільш особисте, найбільш потаємне, що є в житті православної людини, пронизане наскрізь цим відчуттям спільності з усіма, відчуттям соборного начала, властивого православній церкві»²¹.

Сто років тому в Європі почалася війна, яка не тільки вбивала і розлюдувала, але й відправляла на периферію світу й існування мільйони людей. Її сучасником був і майбутній митрополит Антоній (Блум), який народився в 1914 році й опинився серед цих вирваних із власного життєвого світу емігрантів. Свою долю він описував лаконічно: «Господь нас взяв як зерна, і кинув у весь світ»²². Його погляд на трагедію як на щедрість Бога сіяння став можливий через зустрічі з Христом, Який відкрив периферійну свідомість як дар:

«І раптом ми виявили, що Він з нами може піти в саму безодню нашого горя. Він усе спізнав, до самого краю нашої знедоленості, Він набагато далі пішов, ніж край [...] У самій глибині падіння ми знайшли Христа – Який спасає, втішає, закликає жити»²³.

Через такі зустрічі трагедія розсіяння перетворюється у свідоцтво про периферійного Христа, Який приходить у підвали і руїни, щоб прорости Церквою у всьому світі.

Ніде так голосно, як на периферії, не звучить і думка Е. Левінаса, який бачив катастрофічну суть будь-якої війни в поглинанні особистісного начала анонімним порядком насильства і розлюдненням. Цей порядок не долається мирними переговорами. Мир не настає завдяки політичним компромісам, але приходить через роботу терпіння, яка вириває людей з підпорядкування анонімної влади, що спонукає їх до повноти відповідальності, повертає їм обличчя і здатність говорити своїм голосом. Життя на периферії часто лежить у тіні страху і пронизане спокусою підпорядкувати себе пошукам безпеки, але нова людина народжується через прохання про вразливість, хоробрість і роботу терпіння, що перетворює війну в мир. У такій людині впізнається миротворець²⁴.

²¹ Скобцова, мати Марія. Вторая евангельская заповедь. Мария (Скобцова). Воспоминания, статьи, очерки. Т. 1. Paris: YMCA-Press, 1992. С. 212–213. Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз...С. 157.

²² Антоний, митр. Сурожский. Проповеди, произнесенные в России. Москва, 2014. С. 300.

²³ Антоний, митр. Сурожский. Проповеди, произнесенные в России. Москва, 2014. С. 102.

²⁴ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз. Харків, 2018. С. 326, 331.

Людина Нового Завіту – це якісно інша особа, яка усвідомлює, що кожен має прагнути до єдності та братерства, а не протиставлення, бо «...немає ані єлліна, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скифа, раба, вільного, але все та в усьому Христос!» (Кол. 3: 11). Це не братерство з бажанням розподілу ролей «старшого» й «молодшого» брата, адже таке братерство, як свідчить історія, є маніпулятивним і веде до війни й розбрату. Такі збочені форми «братерської любові» нав'язувалися як цінність в часи Радянського Союзу, коли інтернаціональна «любов та приязнь» не заважала все ж вивершенню одного народу з-поміж когорти інших на правах не просто «першого серед рівних», а «головного», «визначального». Такий стан речей був відчутний (й подекуди залишається відчутним на пострадянському просторі) не тільки в політичному, соціальному чи культурному житті. Саме це, як відомо, призвело до тієї ситуації, яка склалася сьогодні в Україні: «старший брат» не готовий змиритися із втратою впливу на свідомість вірної українців і військовою інтервенцією намагається протидіяти бажанню української громади утверджувати українську за духом, а не тільки за назвою державу і православну Церкву²⁵. Цим-то братерство «руського міра» якісно відрізняється від євангельського ідеалу братерства.

Архімандрит Кирило (Говорун) простежує шляхи трансформації громадянських релігійних систем на політичні релігії в Греції, Румунії та Росії. Щодо сучасної РПЦ, то її незаперечний тісний зв'язок із російською державою спричиняє вірність попереднім версіям російської політичної релігії, які він класифікує як царистську і радянську. І незважаючи на те, що вони наче б то не суміжні між собою, але все ж у практиці та наративі речників РПЦ відчувається одночасний їхній вплив:

«...Церква продовжує підтримувати започатковану Петром I анафему Мазепі, але не засуджує погроми... Російська Православна Церква і далі заперечує Голодомор – один з найбільш жакхливих злочинів сталінської політичної релігії. Вона щораз активніше підтримує реабілітацію Сталіна, який майже знищив цю ж таки Церкву. Нарешті, Російська Православна Церква зробила можливою російську агресію проти України під ширмою доктрини «руського міра», ставши, отже, невід'ємною частиною російської гібридної війни проти України»²⁶.

Отже, деструктивна форма політизації релігійності перетворила РПЦ на цілковито секулярну структуру, яка втратила свою істинну природу, адже

²⁵ Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності. Чернівці, 2019. С. 195–196.

²⁶ Hovorun K. Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced. Minneapolis: Fortress Press, 2018. P. 86.

перестала наслідувати божественну природу спільності та діалогічності, відкритості та євхаристійної благодатності. Замість того, щоб навчати любові та взаємності, рівності всіх перед Богом та каяття у своїй гріховності, речники РПЦ пропагують нетерпимість до інших, власну ексклюзивну доброчесність і «неканонічність» всіх ідеологічних супротивників.

«Коли Церква погоджується на якусь громадянську чи політичну релігію, то це політичний процес, який неодмінно робить Церкву чужою її первинній місії та меті. Це робить її ортодоксію політичною і неправославною»²⁷.

Кирило Говорун підкреслює, що, намагаючись утвердити таким шляхом свою місію, насправді Церква все більше втрачає довіру людей, віддаляючись від власної природи. Політична ортодоксія як сутнісна характеристика буття Церкви має позитивну значущість тільки в доволі короткі терміни, якщо ж нею зловживати, то вона стає руйнівною²⁸.

Київське християнство за кількастолітній авторитарний вплив Москви зазнало тих корозій, які характерні саме російському одержавленому варіантові християнства, як збоченому варіанту громадянської секулярної релігії, що орієнтується більшою мірою на зовнішні чинники власної ідентичності – влада, держава, ілюзорні «скрепи» та ілюзорні цінності, що за суттю є антицінностями тощо. В умовах утвердження Православної Церкви України, актуалізація таких ідей видається продуктивною і значущою як у світоглядно-ціннісному, так і соціальному контекстах²⁹.

На думку Олександра Філоненка, людській історії відомі лише два основних способи вирішення спонтанних спалахів насильства – жертвопринесення, що практикуються архаїчними релігіями, і самопожертви, пропоновані іудео-християнською традицією. XX століття принесло трагічний досвід перевідкриття обох механізмів приборкання кризових суспільних явищ³⁰. Обидва способи описав Е. Левінас: як філософія війни та есхатологія миру.

Зокрема, він бере в дужки європейську онтологію як філософію війни і розкриває есхатологію миру, що перевершує тверезість перемир'я. Для нього катастрофічна подія війни є оголенням реальності насильства, яке

«полягає не стільки в тому, щоб ранити і знищувати, скільки в роз'єднанні пов'язаних один з одним людей, яких примушують грати

²⁷ Hovorun K. Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced. Minneapolis Fortress Press, 2018. P. 87.

²⁸ Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності. Чернівці, 2019. С. 326–327.

²⁹ Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності. С. 224.

³⁰ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 106, 107.

чужі їм ролі, відмовлятися від зобов'язань і навіть від власної субстанції [...] Війна створює такий порядок, який повністю поглинає людську особистість»³¹.

Війна скасовує наївну мораль, і тому прагнення передбачати загрозу війни зазвичай призводить до протиставлення наївної моралі і тверезої політики. Філософ узагальнює так свої міркування: *«Політика протистойть моралі, подібно як філософія – наївності»³².*

У дуже складному сучасному світі, насиченому війнами і конфліктами, вибір трагічно простий: або людство намагатиметься гармонізувати свої страхи за допомогою анонімних порядків війни, які обіцяють застосування «легітимного насильства» для досягнення більшої безпеки, або долатиме німоту і глухоту ідеологій, щоб відкрити месіанський світ, який описав Е. Левінас, світ, звернений до свободи і відповідальності особистостей, світ, краса якого виринає з анонімних порядків існування.

Війна завжди жахлива, і після кожної війни приходили свідки, які волали про її нелюдяність. Однак неможливо подолати порядки війни, якщо не стане зрозумілою привабливість цих укладів, яка змушувала (і тепер змушує!) відправлятися на фронт багатьох і багатьох інтелектуалів у пошуках справжності, прихованої під брехливими покривами повсякденності. Краса війни завжди трималася на прагненні крізь наївність думок, які присипляють бути тверезим, на бажанні розрізнити біль і страждання, не втішатися розмовами про прогрес і стабільність, але зберігати скорботну пам'ять і бути відкритим тим силам історії, які, наче ураган, змітають карткові будиночки людей, що сподіваються за допомогою моралістичної риторики заговорити і приспати реальність.

Е. Левінас пов'язував тотальність війни з тим, що

«вона не просто є одним із найжорстокіших випробувань для моралі. Вона робить її сміхотворною. Мистецтво передбачення війни і вміння її вигравати всіма доступними засобами (політика) стають вправами для розуму»³³.

Тверезість політики, яка прагне приборкати насильство за допомогою легітимного насильства, визначає філософію війни. Їй Е. Левінас протистав-

³¹ Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное: пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург, 2000. С. 66–67.

³² Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное: пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург, 2000. С. 66. Філоненко О.С. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 101.

³³ Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное: пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург, 2000. С. 65.

ляє есхатологію миру, що перевершує тверезість післявоєнного перемир'я. Істинне ставлення до буття есхатологічне, тому що розташоване по той бік тотальності³⁴. Краса війни завжди пов'язується з красою тверезості, а сама тверезість стає в катастрофах ХХ століття тверезістю відчаю. Е. Левінас, йдучи від філософії війни до есхатології миру, знаходить між наївністю моралі й тверезістю політики рішучість ризикованого, мужнього і відповідального прийняття Іншого, що не пов'язане жодною умовою взаємності³⁵.

Сама присутність християн у світі визначається тим, що Христос дає християнинові сили бути вразливим, і посиляє його як вівцю серед вовків. І вразливість як жертвна відкритість світу і його викликам, на думку Олександра Філоненка, стає вже не проблемою, а цінністю³⁶.

З одного боку, війна робить крик до Бога про захист ближніх майже повсякденним, а з іншого боку, людина просить про допомогу, не усвідомлюючи того, що саме вона і повинна стати руками Бога³⁷.

«Що б не сталося за цей день – ніщо не чуже волі Божій, усі без винятку – обставини, у які Господь вас забажав поставити, щоб ви були Його присутністю, Його любов'ю, Його співчуттям, Його творчим розумом, Його мужністю [...] І, крім того, кожного разу, коли ви зустрічаєтеся з тією чи іншою ситуацією, ви – той, кого Бог туди поставив, щоб нести служіння християнина, бути частинкою Тіла Христового і дією Божою»³⁸, – вважав митр. Антоній Сурожський.

Нам здається, що якщо ми захопимосся надією, то втратимо чітке розуміння жорстокої правди життя, а вона полягає в тому, що є зло, є насильство. І ми ніби обманюємо себе надією.

«Отже, виправдавшись вірою, ми маємо мир з Богом через Господа нашого Ісуса Христа, через Якого вірою і одержали доступ до тієї благодаті, у якій стоїмо і хвалимось надією слави Божої» (Рим. 5: 1–2) і далі «І не цим тільки, але хвалимось і скорботами, знаючи, що від скорботи походить терпіння, від терпіння – досвідченість, від досвідченості – надія, а надія не посоромить, тому що любов Божа влилась у серця наші Духом Святим, даним нам» (Рим. 5: 3–5).

³⁴ Левінас Е. Избранное. Тотальность и Бесконечное: пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург, 2000. С. 67. Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 211.

³⁵ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 112, 113.

³⁶ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 330.

³⁷ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 194.

³⁸ Антоний, митрополит Сурожский. Труды. Москва: «Практика», 2002. С. 834. Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 203.

Чим ми можемо хвалитися у стражданнях?.. Хвалитись – це означає, що в цих скорботах ми очікуємо на відповідь. На таку відповідь, що, якщо ми зуміємо розчутити її, то нам вдасться в якійсь маленькій ситуації перетворити тривогу, небезпеку на щось протилежне, на мир. Справа не в тому, як інші оцінюють цю нашу роботу, а в нас самих. Якщо нам вдаються такі маленькі перемоги, проростає, як рослина, те, що апостол Павло називає досвідом. А досвідченість протилежна втомі. Терпіння – це маленькі кроки, коли вдається перетворити тривогу на мир, коли ти сумуєш, а для інших, завдяки тобі, страждання перетворюється на свято³⁹.

У своїх пошуках соціальних порядків світу ми потребуємо повернення до старого і вічно нового академічного мистецтва розбивки садів, що відводить від мілітаристського поділу природи і культури до початкового розуміння культури як обробітку творіння. Саме в такому обробітку зможемо побачити, як гостинність до Іншого з етичної вимоги перетворюється в начало нової, мирної соціальності, поза війною і перемир'ям, що заснована на красі присутності Іншого й естетичному досвіді її впізнавання⁴⁰.

Тайнство прищеплення нового порядку життя описує митр. Антоній Сурожський:

«Це акт Божественної любові, яким гілка відсікається від її коренів, обрізається ножом і тим самим відокремлюється від того життя, нехай недосконалого, нехай недовговічного, але яким вона все ж володіла, і наражається на ризик остаточної смерті. Це відбувається, коли садівник обрізає ножом ту гілку, яку він хоче прищепити. Але це ж саме відбувається, коли в людському суспільстві великий Садівник, Господь, відриває одного з нас від його коренів, відриває від його середовища, його країни, його віри, умов його життя – від усього, що було підтримкою його життя, його захищеністю, іноді від того, що було самим його життям, і тримає його в невизначеності, між смертю, що загрожує йому, і цим скороминуцим, недовговічним життям, до якого він уже не може повернутися, адже був відірваний від нього божественним насильством. [...] Потім садівник звертається до оливкового дерева, того, яке він обрав, щоб воно дало життя, і знову ріже, розсікає своїм ножом, і так – рана до рани, біль до болю – відбувається зустріч життєдайного дерева і вмираючої гілки. Це також і закон духовного життя. Лише ціною рани життя одного передається іншому. Завжди ця зустріч і цей дар відбуваються ціною страждання, ціною вичер-

³⁹ Филоненко А. Океан тайны. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА; Харьков: ДантеЦентр, 2019. С. 173, 174, 175.

⁴⁰ Филоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 115.

пання життя, втрати життя. І ось, маленька гілочка виявляється прищепленою до стовбура, котрий може дати життя»⁴¹.

На складне запитання до духівника про те, як може бути можливим на війні чернечий послух, майбутній митрополит Антоній Сурожський чує:

«Дуже просто. Вважай, що кожен, хто дає тобі наказ, каже ім'ям Божим [...] Вважай, що кожен хворий, який потребує допомоги, покличе, – твій господар, служи йому, як куплений раб»⁴². Уроки послуху Христу стають відкриттям людяності. Саме на війні він відкриває гідність людини в очах Христових і вчиться служити цій гідності в «найдріб'язковіших» ситуаціях: «Пам'ятаю одного солдата, німця, – потрапив у полон, був поранений у руку, і старший хірург каже: «Прибери його палець» (він зноївся). І, пам'ятаю, німець сказав тоді: «Я годинникар». Розумієте, годинникар, який втратить вказівний палець, це вже пропавший годинникар. Я тоді взяв його в оборот, три тижні працював над його пальцем, а мій начальник сміявся наді мною, говорив: «Що за дурість, ти за десять хвилин міг покінчити з усією цією справою, а ти бавишся три тижні – для чого? Адже війна йде – а ти бавишся з пальцем!». А я відповідав: «Так, війна йде, і тому я бавлюся його пальцем, тому що це настільки важливо, війна, сама війна, що його палець відіграє колосальну роль, бо війна скінчиться, і він повернеться в своє місто з пальцем або без пальця»⁴³».

У «школі молитви» митрополита Антонія джерелом мужності повернутися обличчям до досвіду концтаборів, війни, голоду, хвороб, джерелом рішучості виконати етичну вимогу, що породжується викликом насильства і потворного, є здатність сприйняття присутності Краси в серце світу. Так, говорячи про св. Андрія Рубльова, він підкреслює, що вирішити невирішений жах, що його оточував, «можна було, показавши, що в середині цього жаху ще жива краса, що краса досяжна, незважаючи ні на що, і яким би потворним не здавався світ, у ньому залишилося місце красі»⁴⁴. Тож, джерело подолання насильства, на думку Олександра Філоненка, – у вдячній увазі до присутності Краси⁴⁵.

Висновки. У Новозавітному Одкровенні немає виправдання для нинішнього космічного порядку. В основі Євангелія лежить незнищений тріум-

⁴¹ Антоний, митрополит Сурожский. Беседы о вере и Церкви. Москва, 1991. С. 249–250. Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 361.

⁴² Антоний, митрополит Сурожский. Встреча. Москва, 2010. С. 48–49.

⁴³ Там само. С. 53. Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 187–188.

⁴⁴ Антоний, митрополит Сурожский. Красота и уродство: Беседы об искусстве и реальности. Москва, 2017. С. 147.

⁴⁵ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 238.

фалізм, переконаність у тому, що воля Божа в кінцевому рахунку не може бути переможена, і що перемога над злом і смертю вже отримана⁴⁶: «... Піднявшись на висоту, полонив полон і дав дари людям» (Еф. 4: 8) та «забравши сили у начальств і властей, владно вивів їх на ганьбу, подолавши їх Собою» (Кол. 2: 15). Але також ця перемога, як нам обіцяно ще попереду, бо живемо ми серед боротьби темряви й світла, неправди й правди, смерті й життя. Цей світ залишається полем, де посіяні поряд пшениця й кукуля, вони разом повинні рости так до тих пір, поки не настануть жнива (пор. Мф. 13: 38). До тих пір, доки за словами ап. Павла все творіння томиться в муках очікування того дня, коли слава Божа преобразить усе суще

«Бо гадаю, що нинішні тимчасові страждання нічого не варті порівняно з тією славою, яка відкриється в нас. Бо творіння з надією чекає з'явлення синів Божих, тому що створіння підкорилося суеті не добровільно, а з волі того, хто його підкорив, у надії, що й саме творіння буде визволене від рабства зотління на свободу слави дітей Божих. Бо знаємо, що всі істоти разом стогнуть і мучаться донині» (Рим. 8: 18–22).

Богослов зустрічі-радості вдячної людини з її люблячим Творцем Олександр Філоненко переконаний, що саме

«плач здатний вивести з тієї німоти, в якій культура опинилася після катастроф XX століття (та насмілимося додати початку XXI-го – прим. авт.). Він є тією формою хвалебного дискурсу, освоєння якої і становить мистецтво говорити пошепки і прислухатися до шепоту крізь крик»⁴⁷.

Одного разу нам, можливо, вдається зрозуміти, що цей світ не є просто хаосом і нагромадженням, а завжди зверненою до нас посмішкою, виявивши яку, упізнавши яку – ми зможемо відповісти. Тоді досвід віри народиться з досвіду пізнання у зустрічі⁴⁸.

А свт. Іоан Золотоустий в цьому ж дусі підкреслює:

«Не може бути закладена основа радості доти, поки ми не будемо вважати щастя інших своїм власним і блага ближнього сприймати як власні. А це може відбуватися не інакше, як тільки за умови, що в нас візьме гору сила любові. Любов – це корінь, джерело і мати усього

⁴⁶ Див.: Харт Д.Б. «Врата моря...». С. 90–91.

⁴⁷ Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз... С. 217.

⁴⁸ Філоненко А. Теозестетика. 7 лекцій о красоте. М.: Никея, 2022. С. 88–89.

доброго... любов не робить ближньому зла, де панує любов, там не буває Каїна, котрий убиває брата»⁴⁹.

А поки що реалії світу, який лежить у злі, немов би заперечують його красу й призначення бути дзеркалом благості Бога-Творця та намагаються порушити основи переконання у можливості для людини стати живим засвідченням незмінності Божого ставлення до творіння. Саме про це так оптимістично промовляє сучасне світове православ'я і зокрема вустами провідних українських богословів, що безпосередньо перебувають в трагічних умовах випробування пандемією та війною.

Перспективним, з огляду на вище означене, виглядає виділення актуальних проблемних зон та окреслення відповідей на них сучасними українськими православними богословами (зважаючи на загальносвітові тенденції та пошуки).

Список джерел і літератури:

1. **Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту** в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. **Антоній, митрополит Сурожський.** Беседи о вере и Церкви. Москва: СП Интербук, 1991. 320 с.
3. **Антоній, митрополит Сурожський.** Встреча. Москва: Фонд «Духовное наследие митрополита Антония Сурожского», 2010. 272 с.
4. **Антоній, митрополит Сурожський.** Красота и уродство: Беседы об искусстве и реальности. Москва: Никея, 2017. 192 с.
5. **Антоній, митрополит Сурожський.** Проповеди, произнесенные в России. Москва: Фонд «Духовное наследие митрополита Антония Сурожского», 2014. 416 с.
6. **Антоній, митрополит Сурожський.** Труды. Москва: «Практика», 2002. 1080 с.
7. Гулямов Богдан, прот. Логос vs Матриця. Віра Церкви і гіпотеза симуляції. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 208 с.
8. **Горохолінська І.** Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 424 с.
9. **Іоан Золотоустий, свт.** Повне зібрання творінь / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (Денисенка);

⁴⁹ **Іоан Золотоустий, свт.** Повне зібрання творінь. К, 2009. Т. 2. К.1. С. 522. **Горохолінська І.** Постсекулярність... С. 158.

- [пер. прот. Михайла Маруська]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2009. Т.2. К.1. 525 с.
10. Исаак Сирин, преп. Слова подвижнические. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2012. 848 с. (Серия «Духовная сокровищница»).
 11. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное: пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург: Университет. кн., 2000. 416 с.
 12. Льюис К. Просто христианство. Собрание сочинений. В 8 т. Т. 1. М.: Фонд Александра Меня; «Дом надежды», 2006. 304 с.
 13. Льюис К. С. URL: <http://files.dyhdzvin.org/osnovna/korysni-fajly/bog-promovlyaye-do-nas.html>
 14. Льюис К. Боль (1940). URL: <https://ru.citaty.net/avtory/klaiv-steiplz-liuis/?page=2>
 15. Микола Сербський, святий. Місіонерські листи. Стрий: редакція журналу «Премудрість Бога Софія», 2007. 489 с.
 16. Служебник. Перша частина. К.: Синодальне видавничо-просвітницьке управління ПЦУ, 2020. 296 с.
 17. Скобцова, мати Марія. Вторая евангельская заповедь. Марія (Скобцова). Воспоминания, статьи, очерки. Т. 1. Paris: YMCA-Press, 1992. С. 211–230.
 18. Софроний (Сахаров), архим. О молитве. Сборник статей. Эссекс-Москва: Иоанно-Предтеченский монастырь; «Паломник», 2002. 367 с.
 19. Філоненко О. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. Харків, 2018. 418 с.
 20. Філоненко А. Океан тайны. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА; Харьков: ДантеЦентр, 2019. 312 с. (Bibliotheca Paedagogica).
 21. Філоненко А. Теозстетика. 7 лекцій о красоте. М.: Никея, 2022. 272 с. (Богословие культуры).
 22. Харт Д. «Врата моря. Где был Бог во время цунами?». М.: «Теозстетика», 2022. 144 с.
 23. Харт Д. Красота бесконечного: Эстетика христианской истины (Серия «Современное богословие»). М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010. XVIII + 673 с. Перевод А. Лукьянова.
 24. Novorun, Cyril. Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2018. 210 ю

References:

1. *The Bible. (2004).* Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments in Ukrainian translation with parallel passages and appendices. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Antony, mytropolyt Surozhskyi. (1991).* Conversations about faith and the Church. Moscow [in Russian].
3. *Antony, mytropolyt Surozhskyi. (2010).* Meeting. Moscow [in Russian].
4. *Antony, mytropolyt Surozhskyi. (2017).* Beauty and Ugliness: Conversations on Art and Reality. Moscow [in Russian].

5. Antony, mytropolyt Surozhshkyi. (2014). Sermons delivered in Russia. Moscow [in Russian].
6. Antony, mytropolyt Surozhshkyi. (2002). Proceedings. Moscow [in Russian].
7. Huliimov B., archpriest. (2020). Logos vs Matrix. The faith of the Church and the hypothesis of simulation. Kyiv [in Ukrainian].
8. Horokholinska I. (2019). Postsecularity: philosophical and theological intentions of modern religiosity: monograph. Chernivtsi [in Ukrainian].
9. Ioan Zolotoustyi, svt. (2009). Complete collection of works / edited by His Holiness Patriarch of Kyiv and All Russia-Ukraine Filaret (Denysenko); [trans. Prot. Mykhailo Marusiak]. Kyiv. Volume 2. Book.1. [in Ukrainian].
10. Isaak Siryn, prep. (2012). Moveable words. Moscow [in Russian].
11. Levinas E. (2000). Favorites. Totality and the Infinite: Transl. from fr. Moscow [in Russian].
12. Liuis K. (2006). Just Christianity. Collected Works. In 8 vol. Vol. 1. Moscow [in Russian].
13. Liuis K. Retrieved from: <http://files.dyhdzvin.org/osnovna/korysni-fajly/bog-promovlyaye-do-nas.html> [in Ukrainian].
14. Liuis K. (1940). The pain. Retrieved from: <https://ru.citaty.net/avtory/klaiv-steiplz-liuis/?page=2> [in Russian].
15. Mykola Serbskyi, sviatytel. (2007). Missionary letters. Stryi [in Ukrainian].
16. Missal. (2020). The first part. Kyiv [in Ukrainian].
17. Skobtsova, mat Mariia. (1992). The Second Gospel Commandment. Maria (Skobtsova). Memoirs, articles, essays. Vol. 1. Paris [in Russian].
18. Sofronii (Sakharov), arkhim. (2002). About prayer. Collection of articles. Essex-Moscow [in Russian].
19. Filonenko O. (2018). Eucharistic anthropology: a critical analysis. Doctor's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
20. Filonenko A. (2019). Ocean of mystery. Kyiv [in Russian].
21. Filonenko A. (2022). Theoaesthetics. 7 lectures on beauty. Moscow [in Russian].
22. Khart D. (2022). "Gate of the sea. Where was God during the tsunami?" Moscow [in Russian].
23. Khart D. (2010). Beauty of the Infinite: The Aesthetic of Christian Truth Moscow [in Russian].
24. Hovorun, Cyril. (2018). Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2018. 210 p. [in English].